

АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

О.В. Петрів

Провідною темою літературно-філософської творчості В. Винниченка є тема існування людини, відповідного її сутності. Тому основним персонажем творів письменника-філософа є Людина в конкретизації часо-просторових характеристик її буття: дитина (ненароджена дитина, немовля, підліток), зрілий чоловік, жінка, немічний старець, безродний, неїмущий босяк, мільйонер-аристократ, принциповий безкомпромісний перетворювач світу і безвольний апатичний обиватель, шанувальник і проповідник, саме втілення її величності Краси і носій, олицетворення людської Сили і Волі. Вимірами буття винниченківської людини є його буденність, граничність (межовість) та те, що виводить її за межі часо-просторових характеристик — трансценденція.

З'ясовуючи філософсько-антропологічні аспекти творчості Володимира Винниченка, маємо на меті виявити ту форму екзистенційного мислення письменника-філософа, в якій відображено його розмірковування про зміст людського існування. А також дослідити не тільки категорії мислення В. Винниченка, а й категорії життя у його творчості, якими є екзистенція, страх, провина, турбота, гранична ситуація, трансценденція. Без них неможливе життя людини, і в них відображено відмінність людини від тварини, і, перш за все, її здатність виходити за межі будь-якого обмеженого, кінцевого утворення, яка в екзистенційній філософії позначається категорією трансцендентного. Основними категоріями, філософсько-антропологічними феноменами, екзистенційного філософствування Володимира Винниченка є ті, за допомогою яких письменник-філософ осмислює проблему існування людини у світі — інших людей, предметів і явищ; у стосунках з самою собою — на рівні свідомості та самосвідомості,

у трансценденції — до щастя, в якому здійснюється людська свобода і яке є необхідною умовою творення людиною самої себе. Зробимо спробу згрупувати філософсько-антропологічні феномени у творчості Володимира Винниченка, здійснивши їх інтерпретацію у світлі філософії класичного екзистенціалізму та української традиції «філософії серця».

Буденне буття людини у творчості Винниченка — це та емпірична реальність, яка спонукає людину до праці заради засобів до існування для себе і своїх рідних. І не важить, чи це праця «біля машини» («Біля машини»), чи управління синдикатом («Нова заповідь»), чи робота «секретного сотрудника» («Слово за тобою, Сталіне!»). Ця праця дозволяє людині фізично, тілесно зберегти себе і продовжити свій рід у дітях, жити в насолоді і радощах, еквівалентом яких є гроші, задля яких людина й працює в повсякденності. І вся відповідальність людини за «несправжність» цього буття покладена на зовнішній щодо людини світ, на «життя» і такі поняття як «зрада», «правда», «мораль», «етика» втрачають свій людський сенс. Ось як розмірковує про цю «заспокоєність у невласному бутті», за Хайдеггером, Винниченко устами одного зі своїх героїв («Сонячна машина»): «... життя й через три мільйони років буде так само абсолютним, єдино справедливим законом, а радощі й насолоди його єдино моральними приписами, які розумній людині треба виконувати. І коли в цей мент історії людства гроші є консенсовані радощі й цінності життя, коли в них, як у казковій, чудодійній скриньці, сховане все, що існує на світі: і та вічна блакить, і жіноче кохання, і сум поета, і сміх фігляр, і пошана, і всяка правда, і найлюбіша чеснота, і слава, — коли це все є в тій скриньці, то тільки заздрісні нікчемні недобитки або фанатичні кретини. . . в ім'я якоїсь крихітної їхньої „правди“ можуть забороняти мати якомога більше того консенсованого життя» [3, с. 186]. Це буденне буття всього лиш «перебування» людини у світі — пасивне і невольне, відчужене від власного «Я» людини, від «самого себе», і не важить цьому «консенсованому життю» — чи ти мільйонер, чи жебрак. Змальовуючи недійсність і нищість цього буття, Винниченко в оповіданні «Раб краси» говорить про злиденне життя наймита: «... здавалось, дядько Софрон колись добре й рішуче розміркувався собі, раз на все плюнув й одійшов набік од свого життя. Мовляв, іди, як хочеш, бо нічого вже путнього від тебе не діждешся. І тепер, коли це життя котилось по багнюці, незграбно й безглуздо стрибаючи то в один, то в другий бік, зустрічаючи на кожному кроці всякі сподівані й несподівані перешкоди, — він неначе аж радів, що таки по-його виходить» [2, с. 91]. Але не більш щасливим є і «пан президент», мільйонер Мертенс («Сонячна машина»), оскільки його життя, як і будь-якого жебрака, що дбає про кусок хліба, — про повсякденне — є активним лише ззовні: «... Яке щастя було б кинути це вічне напруження, цю божевільну роботу машини, цю каторгу багатства, влади, «деспотизму»! Забитись би

куди-небудь на дикий, пустельний берег моря, оселитись у лісі, в печері, покидати з себе всі людські одяги, всі ярма й пута, лежати на теплій скелі, слухати пульс моря й бути вільним, простим, самим собою. Він же так страшенно скучив за самим собою! Він же так давно не бачився з собою, справжнім, дійсним собою» [3, с. 205].

Атрибутом буденного буття, за Винниченком, є не лише знеособлююча праця задля «хліба насущного»; на службі у «консенсованого життя» є релігія, наука, філософія, мораль, «приписи» яких знеособлюють людину, «уречевлюють» її буття серед іншого та інших у світі. Винниченко-атеїст розвінчує «святе ідеальне вчення», «безглузду брехливу нісенітницю» («Любіть ворогів своїх, благословляйте ненавидячих вас, слухайтесь грабуючих вас, підставляйте ваші ліві щоки, коли вас б'ють у праві, і любіть, любіть ближнього як самого себе») [3, с. 88–89]: «Величезні філософи людства всіх віків на всі лади пережевують її, реставрують, підновлюють. . . всі оці Канти, Толсті, Маєри, всі нею зашіптують свої молоді пакості. . . » [3, с. 89]. «Любов до ближнього», на думку Винниченка, — це любов знеособлена, адже оточуючий нас світ не є однозначним і його дуалізм (зокрема наявність у ньому Добра і Зла), завжди може бути персоніфікований людиною. В «Сонячній машині» (частина I) втіленням торжествуючого зла є президент Мертенс, а упослідженого добра — безрукий робітник-злиздар Надель та його сімейство. Для атеїстично-екзистенційного світогляду та способу мислення Винниченка любов (що є рівноцінною вибору) до одного — виключає іншого: «. . . любов до Мертенса є — неминуче й необхідно — ненависть до Наделя, до мільйонів Наделів. А любов до Наделів є ненависть до Мертенсів! Ні, вам («філософам», «соціалістам» — О.П.) конче треба до всіх, бо вам, власне, наплювати на Мертенсів і на Наделів. . . » [3, с. 89].

Буденність уречевлює не тільки людину як особистість, але й охолоджує в ній все пристрасно-людяне. У просторі «консенсованого життя» предметами купівлі-продажу є людські почуття: кохання, вірність, а Бог, Краса обплутані лицемірством і не можуть людині дати втіху і насолоду. Людині властиво бунтувати, але це всього лиш прояв емоцій, це та активність буденного буття, яка завжди зовні людини, а не внутрішня і глибинна, це бунт людини проти приписів «консенсованого життя», однак в ньому лише її «хочу» — бажання, яке, за Сартром, виявляє «брак буття», його нестачу, в ньому невизначеність власного шляху, однак готовність до вибору: «Вона (графівна Труда) хоче повної свободи, щирості, без примусовості, от такої, яку мають звірі, птиці, квіти, комахи. Скинути з себе всяку одіж, усякі пристойності, приписи, заповіді; лежати на сонці; нічого не соромитись; ніякого гріха не знати; ніякого каяття не почувати; ніяких молитов не робити; обнімати, хто любить; відпихати гидких; мовчати, як мовчиться; співати, як співається. . . » [3, с. 36].

В уречевленому світі буденного буття все підлягає купівлі-продажу, все нище, змертвіле — і Краса, і прагнення благополуччя для всього людства, і шляхи його досягнення. Кредо Краси ж у вимірі буденності В. Винниченка визначає словами: «... життя — справжнє, реальне життя — є в красі, через красу і для краси. Поза красою нема нічого, то все — нереальне, несправжнє. Вічне — тільки краса. Соціалізм, партії, справедливість, наука, газети, фабрики — все це часове, мінливе і все тільки засоби для осягнення краси. І багатство теж. Але без багатства не може бути краси...» [3, с. 102]. У розмірковуваннях іншого героя В. Винниченка сенс і цінність життя змінюються з плином часу: «... все — скороминуще, все — мінливе: і влада, і слава, і багатство, і самі покоління. Єдине, що людина має незмінного, вічного, святого, це — родина... це цемент людей, це єдине щастя, на яке може людина претендувати» [3, с. 28]. Хоча щирість цих слів можна поставити під сумнів, оскільки у власній родині цього героя «цемент» і «щастя» засновані на сумніві у своєму батьківстві щодо власних дітей, на недовірі до дружини, відчуженні від власної родини, готовності «продати» власну дочку у заміжжя з багатим, пристаркуватим, свавільним чоловіком. В умовах буденного буття людина розгублена, вона прагне щастя і благополуччя собі та іншим, однак не має єдності у виборі шляхів його досягнення: вчений служить «істині й науці» і переконаний, що «... люди можуть і повинні порозумітися не шляхом боротьби, насилля й самонищення, а шляхом розуму, науки й праці» [3, с. 117]. Для такого розуміння будь-який інший шлях — це вияв насильства і терор, а інший стає членом терористичної організації (Інтернаціональний Авангард Революційної Акції — Інарак), «мета його — не особисті втіхи, а щастя всього великого колективу, що зветься людством. У жертву цьому колективові можна й треба принести окремі одиниці...» [3, с. 167]. А ще інші скликають «конгрес Миру, який рішатиме всесвітню війну» [3, с. 138].

Отже, маємо підстави для висновку про те, що перша частина «Сонячної машини» змальовує буденне буття людини, в якому панують ті цінності і моральні приписи, що їх Серен К'єркегор окреслює буттям людини естетичного світогляду, в якому «лиш би вдалося довести людину до перехрестя і поставити його так, що він змушений вибрати яку-небудь із тих доріг, що лежать перед ним, а там вже він напевно вибере належну» [4, с. 240]. Для всіх героїв першої частини «Сонячної машини» девізом життя є насолода власним життям, або справою всього життя — допомогти іншим насолодитися життям. Умови для такої насолоди, за К'єркегором, «... знаходяться звично не в самому бажаному насолоджуватися життям, а поза ним, або, якщо ж і знаходяться в ньому, то все-таки не залежать від нього самого...» [4, с. 256]. К'єркегор називає декілька «категорій естетиків»: для одних найвищим благом є здоров'я, для інших краса, або ж метою життя інших є багатство, влада та почесні, чи талант, а есте-

тики-аристократи «розуміють під насолодою життям задоволення всіх своїх бажань» [4, с. 260]. Галерея образів першої частини «Сонячної машини» — це приклад к'єркегорівських естетиків: для хіміка-аскета Рудольфа Штора — це його талант і робота над винаходом, що ошчасливить людство; для Сузанни — служіння Красі, умовою чого є багатство; для президента Мертенса — абсолютна влада і панування над світом у титулі Короля Землі; для Макса Штора — боротьба із вселенським злом методом терору; для управителя графського дому Ганса Штора — Вічний Порядок, за яким «все на світі має своє місце і свою функцію, не виключаючи самого Господа Бога» [3, с. 21]; для спадкоємиці монархічної династії принцеси Елізи — це помста за смерть батька і брата, задля якої вона готова взяти шлюб з убивцею своїх рідних; для графівни Труди — жити так, «як хочеться»; для старого німецького Наделя та його сімейства — це турбота про щоденний шматок хліба. У вимірі повсякденного буття героїв першої частини «Сонячної машини» актуалізація неповторно-особистісного начала загальмована необхідністю кожного дбати про задоволення власних потреб. Ця необхідність пов'язана з зовнішніми обставинами дійсності щодо людини та її діяльності, в значній мірі з випадковістю умов існування кожного. Винниченко відкриває для своїх героїв шлях до свободи, яка, згідно з екзистенційною діалектикою, є вибором між альтернативами і ґрунтується на можливості. Такою можливістю для героїв Винниченка є винахід Рудольфа Штора, який названо Сонячною машиною, — це «такий апарат, який усуває зайвих посередників між людиною й сонцем у її годуванні» [3, с. 231]. Саме визначення, що його дає Винниченко Сонячній машині, вказує на звільнення людини у її існуванні, на утвердження її у ролі суб'єкта власного буття, оскільки з винаходом Сонячної машини знято необхідність і надано можливість вибору: «... Сонячна машина визволяє людство від дотеперішніх способів годування, а тим самим — од сучасних способів господарства. . . й од усіх теперішніх економічних, соціальних, політичних і всіх інших форм утиску й залежності одних людей од других. . . » [3, с. 308]. Сонячна машина дає людині екзистенційну свободу, вона вивільнює творчу енергію, змінює саму людину і світ навколо неї: «... відмирає ціла епоха! Без крові, без боїв, без барикад, шибениць, гільйотин, без великих струсів, переворотів, без помпи й декламацій сходять із сцени історії цілий соціальний лад» [3, с. 386]. Причина такого перевороту не ззовні, а в самій людині — у зробленому нею виборі: бути «трупієстом», тобто споживати звичну їжу, м'ясо вбитих тварин та інше, чи годуватися «сонячним» хлібом, який «печеться» Сонячною машиною з рослинної маси, скропленої краплинами поту того, хто буде споживати цей «хліб». Знайомство людини з Сонячною машиною, за Винниченком, вводить її у кризовий стан, який мовою екзистенційно орієнтованої філософії названо «граничною ситуацією». Такий стан людини після зна-

йомства з винаходом актуалізує особистісне начало в людині, адже це, за Винниченком, щастя — їсти свій хліб, зароблений своїм, а не чужим потом [3, с. 294].

У героїв другої частини «Сонячної машини» загострена самосвідомість, ними переосмислено сенс життя, вони вийшли за межі повсякденного, знеособленого буття, оскільки вбито «страшного диявола: працю-конечність, працю-обов'язок. Тільки Сонячна машина (тобто усвідомлення своєї свободи — О.П.) показує, що праця-каторга є прокляттям людини» [3, с. 387]. У граничній ситуації знайомства з Сонячною машиною і її вибору, що є альтернативою свободи, герої Винниченка руйнують традиційний спосіб відношення до світу, де вчинок рівнозначний моральному самовизначенню кожного: «... більш ніж сто тисяч людей щодня увільняється від своїх дотеперішніх «обов'язків». Більш, ніж сто тисяч довічних каторжан щодня виходять на волю... Вони не вірять собі: невже вони ні завтра, ні післязавтра — ніколи вже не муситимуть щодня вдосвіта схоплюватись, нашвидку ковтати свій убогий сніданок і бігти на свою каторгу? Невже вони можуть знати, що вони вільні, що ніхто їх за їхнє свято не покарає, не оштрафує, що їхні діти від цього не голодуватимуть, що вони можуть дивитися на сонце, на ліс, на траву і вранці, і вдень, і коли схохнуть? Вони... як народжені на світ у дорослому віці... вони ж так нічого не знають, так вони мало бачили, їм же не було часу, вони мусили «працювати» [3, с. 387]. Кожен із героїв другої частини «Сонячної машини» проходить свій шлях до звільнення від самого себе — несправжнього. Цей шлях пролягає через прийняття - або неприйняття — Сонячної машини, яка дає свободу і можливість вибору.

Отже події і явища другої частини «Сонячної машини» можна трактувати як такі, що відповідають, в термінології екзистенційної філософії, граничному буттю, яке є наслідком усвідомленого виходу людини у позабуденні стани і в якому граничність набуває ознак специфічного буття [6, с. 131]. З винаходом Сонячної машини, що звільнила людину від потреби праці заради засобів для існування і для збагачення інших, яка позбавила від необхідності вбивати інших живих істот заради власного виживання, світ людей поділився на «групоїстів», тих, котрі не прийняли Сонячної машини, та «сироїстів», — тих, хто здійснив свій вибір звільнення. Час і для одних, і для других поділився на «тепер», «до» і «після» винаходу. Цим «тепер» Винниченко власне і називає те буття, що в термінології філософів-екзистенціалістів означене як «граничне»: «... історія людей від цього менту розколюється на дві половини: одна — все те, що було, з усіма фазами й епохами, друга — майбутня» [3, с. 291]. За Винниченком, прийняття свободи Сонячної машини — це вибір, прийняття самого-себе-новим — відродженим. Однак, дещо перефразовуючи К'єркегора, зауважимо, що той, хто відважився на вибір самого-себе, той відважився на

відчай, оскільки відчай дає людині «пізнання самого себе як людини, інакше кажучи — усвідомлення свого вічного значення. . . відчай — це свобідний душевний акт, котрий приводить людину до пізнання абсолютного» [4, с. 295–296].

У третій частині «Сонячної машини» Винниченко зображує людину, яка потрапила у екзистенційний простір відчаю — таку ситуацію граничного буття, в якій кожен з героїв переживає абсолютну неможливість подальшого існування у звичному просторі [5, с. 88]. Сонячна машина, яка, в термінології Винниченка, є підставним поняттям щодо філософсько-антропологічного феномену свободи, стала для кожного з героїв граничною (межевою) ситуацією, якої автор відмежовує повсякденне, буденне буття кожного і відкрити можливість здійснити стрибок у новий, ще не звіданий простір буття, ризикнути стати іншим, кращим — самим собою. В цьому процесі виникають суперечності, які виштовхують свідомість людини у трансцендентне, у акт сходження від суперечностей до «екзистенційної істини». Ці суперечності емоційно напружені і навантажені, їх неможливо розв'язати, а лише можливо перейти у інобуття. За Ясперсом, ця нескінченна діалектика полягає не в примиренні, або пригніченні суперечностей, вони — чинники потрясіння внутрішнього світу людини, яке спонукає до виходу за межі повсякденного власного буття [1, с. 159]. Винниченко змальовує ці суперечності як суперечності між тими здобутками, що отримала людина від свободи Сонячної машини, і тими втратами, що понесла їх від володіння нею. Туга, відчай і жах каяття охоплює і автора Сонячної машини, споглядаючи наслідки свого винаходу: «. . . тільки тепер він знає, що таскав на гору величезну важку торбу своєї славолюбності, думаючи, що несе любов до людей і науки. Тільки тепер, коли він із торбою своєю лежить на дні безодні, він чує, що в ній стогне не любов до людей, а понижена, недодушена гордість» [3, с. 459]. Існування кожного заповнене відчаєм та «самотністю в оточенні чужих собі, байдужих до себе людей» [3, с. 460], в ситуації, коли «Людство загубило всі зв'язки, розпорошилося на мільйони атомів, самотніх, незалежних, байдужих одне до одного» [3, с. 475]. Однак самотність відчаю героїв Винниченка розкривається світові і людина бачить можливість виходу із безвиході — «не терором, а працею» [3, с. 479], оскільки «просто хочеться робити. . . від радості, від щастя, від волі хочуть робити» [3, с. 517].

Таким чином, підсумовуючи сказане, стверджуємо, що філософсько-утопічний роман Винниченка свідчить про екзистенційний спосіб мислення автора, розкриваючи проблеми сутності та існування людини, свободи та необхідності, зовнішнього та внутрішнього. Художньо-образне мовлення Винниченка виявляє такі мовні конструкції, що постають як філософсько-антропологічні феномени і за допомогою яких автор досліджує буття і людину в ньому. Це такі, як «консенсоване життя», що, на на-

шу думку, є концептом «буденного буття» в екзистенціальній філософії; «Сонячна машина», що є підставовим щодо поняття «свобода»; а також «необхідність», «праця-обов'язок», «праця-каторга», «праця-творчість», «рівність», «тваринне, людське і божеське в людині», «сутність» та «існування», поняття «тепер», яке, на наш погляд, можна трактувати як відповідне екзистенційній категорії «граничного буття» людини. Людина після відчаю і жаху усвідомлення безмістовності свого повсякденного емпіричного буття — буття абсолютної свободи існування — робить екзистенційний скачок до трансцендентного — до щастя злагоди з самим собою, до відродження, в якому вона, як переповнена молоком матери, «... як брунька на дереві ... чує солодку тугу творчості» [3, с. 528] і творить свою нову сутність.

1 Бібліографія

- [1] Булатов М. Діалектика екзистенційна // ФЕС. — К.: Абрис, 2002. — С. 158–159
- [2] Винниченко В.К. Твори у двох томах: Том перший. — К.: Дніпро, 2000.
- [3] Винниченко В.К. Твори у двох томах: Том другий: Сонячна машина: Роман. — К.: Дніпро, 2000.
- [4] Киркегор Серен. Наслаждение и долг. — К.: Air Land, 1994.
- [5] Хамітов Н. Відчай // ФЕС. — К.: Абрис, 2002. — С. 88–89
- [6] Хамітов Н. Гранична ситуація // ФЕС. — К.: Абрис, 2002. — С. 131